

Milica Smajević

MOŽE LI SE ODBRANITI TRANSCENDENTALNA SLOBODA?¹

APSTRAKT: Centralno pitanje koje se postavlja u ovom radu jeste da li je i na koji način moguće odbraniti Kantov pojam transcendentalne slobode. U cilju pružanja odgovora na ovo pitanje ispituje se argument treće antinomije, kao i primena rešenja ove antinomije na sferu ljudskog delanja. Uporednom analizom najzastupljenijih interpretacija Kantove pozicije, dolazi se do zaključka da je ideja transcendentalne slobode plauzibilna, ali samo ukoliko prihvatimo osnovne pojmove na kojima počiva Kantova filozofija, na prvom mestu doktrinu transcendentalnog idealizma, i ukoliko na adekvatan način interpretiramo argumente koje nam Kant pruža.

KLJUČNE REČI: ranscendentalna sloboda, treća antinomija, transcendentalni idealizam, Kant, empirijski i inteligibilni karakter

U potrazi za uzrocima postojanja prirodnog sveta kao celine, kao i za objašnjenjem fenomena ljudske slobode, Kant uvodi pojam transcendentalne slobode, ne tvrdeći da je uspeo da dokaže njenu ontološku, već samo pojmovnu mogućnost. U trećoj antinomiji, koja predstavlja polaznu tačku za tumačenje ovog pojma, Kant pokušava da pokaže da transcendentalna sloboda i prirodna uzročnost nisu međusobno kontradiktorne, te da postojanje jedne ne isključuje postojanje druge. Prvi deo ovog teksta posvećen je analizi argumenata treće antinomije i njenom rešenju, koje se oslanja na doktrinu transcendentalnog idealizma i odvajanje fenomenalne sfere od noumenalne. Drugi deo teksta bavi se primenom rezultata treće antinomije na sferu ljudskog delanja i objašnjenjem pojmova empirijskog i inteligibilnog karaktera. U trećem delu teksta analiziraju se dve najzastupljenije interpretacije Kantove pozicije (interpretacije „dva sveta“ i „dva aspekta“), a zatim i treća, novija interpretacija „dva stanovišta“. Pokušaću da pokažem da je interpretacija „dva sveta“ ontološki suviše zahtevna, kao i da u velikoj meri odstupa od Kantovog originalnog teksta. Smatram da kombinacija

¹ Tekst je prezentovan na konferenciji „Razlozi, uzroci i objašnjenja“, koja se održala na Filozofskom fakultetu u Beogradu 29–30. novembra 2018. godine.

druge dve interpretacije („dva aspekta“ i „dva stanovišta“) vodi ispravnom razumevanju Kantove pozicije i nastojaću da to i pokažem. Na kraju, cilj mi je da pokušam da odbranim stav da je ideja transcendentalne slobode plauzibilna, ali samo ukoliko prihvatimo doktrinu transcendentalnog idealizma i ukoliko na adekvatan način interpretiramo Kantove argumente.

I Treća antinomija

Treća antinomija bavi se problemom kauzalnosti, a Kant kaže da se „u pogledu onoga što se dešava mogu zamisliti samo dve vrste kauzaliteta: ili kauzalitet *prirode* ili kauzalitet *slobode*“.² I u tezi i u antitezi treće antinomije pretpostavlja se da u okviru iskustva važi prirodna kauzalnost koja se potvrđuje u drugoj analogiji, te se njeno postojanje ne dovodi u pitanje i nije predmet spora. Spor se vodi oko toga da li je takođe nužno, ili uopšte dopustivo, postulirati postojanje jedne druge vrste kauzalnosti, kauzalnosti slobode, koja je određena kao „moć spontanog započinjanja stanja“ ili „transcendentalna sloboda“. Drugim rečima, pitanje glasi: da li je opravdano pretpostaviti kauzalnu aktivnost koja nije deo prirodne kauzalnosti koju imamo u iskustvu?

U tezi se zastupa stav da je nužno pretpostaviti postojanje kauzalnosti slobode, jer bi se na taj način obezbedila kompletnost u nizu uzroka i zadovoljio bi se zahtev uma za potpunim objašnjenjem. Sa druge strane, u antitezi se negira postojanje kauzalnosti slobode i tvrdi se da je jedina kauzalnost koja postoji kauzalnost prirode. Ovime se antiteza obavezuje na pretpostavku beskonačnog kauzalnog niza, ali njen cilj je da zadovolji potrebu uma za konzistentnošću i jedinstvom iskustva. Obe strane antinomije predstavljaju konzistentne filozofske pozicije i pokušavaju da pokažu svoju istinitost opovrgavanjem alternativnog stanovišta, te iz toga zaključujemo da teza i antiteza dele pretpostavku da su međusobno kontradiktorne.³

Da bismo ustanovili zašto se javlja sukob izražen u antinomijama, pogledajmo princip iz koga on primarno nastaje: „kada je dato ono uslovljeno, onda je dat i ceo niz svih njegovih uslova“. Kant kaže da je nesumnjivo da kada nam je dato ono što je uslovljeno, onda nam je „time *stavljen u zadatak* jedan regresus u nizu svih njegovih uslova“.⁴ Pojam onoga što je uslovljeno sadrži u sebi odnos prema nekom uslovu, a zadatak razuma je da istraži ovu vezu i da pokuša da dođe do onog bezuslovnog. Ovaj stav je jasan i ne podleže kritici. Na ovom mestu Kant primenjuje svoju razliku između pojava i stvari po sebi, kako bi pružio rešenje antinomija. On kaže da „ako su kako ono što je uslovljeno tako i njegov uslov stvari po sebi, onda, kada je dato ono

2 Kant, Imanuel, *Kritika čistog uma*, Dereta, Beograd, 2012, str. 368.

3 Allison, Henry, *Kant's theory of freedom*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990, str. 14.

4 Kant, Imanuel, *Kritika čistoga uma*, op.cit., str. 347.

uslovljeno, ne samo što je *stavljen u zadatak* regresus ka njegovome uslovu, već je u isto vreme sa njim realno dat i ovaj uslov⁵. Međutim, ako su uslov i uslovljeno pojave, onda je situacija potpuno drugačija jer kompletno objašnjenje neke proste predstave nije moguće, pošto ono neuslovljeno nikada ne može biti dato u iskustvu.

Navedeni princip ima, dakle, dva moguća načina primene. Ukoliko ga upotrebljavamo u logičkom smislu, njegova uloga je konstitutivna, što znači da se na njemu zasniva struktura deduktivnog zaključivanja: zaključak se ne može izvesti ako nisu date sve premise iz kojih on proističe. Ukoliko ovaj princip upotrebljavamo u empirijskom smislu, onda je njegova uloga regulativna i sastoji se u usmeravanju istraživanja. U svojoj empirijskoj upotrebi princip samo nalaže da tragamo za objašnjenjem. Antinomije nastaju kada logički princip shvatimo kao konstitutivni princip empirijske stvarnosti, a odstranjuju se tako što se pokazuje da se njihov osnov nalazi u jednom prividu „koji proizlazi otuda što se ideja apsolutnog totaliteta, koja važi samo kao uslov stvari po sebi, primenila na pojave koje postoje samo u predstavi“⁶. Ova pogreška je, prema Kantu, suštinska odlika transcendentalnog realizma.

U pokušaju da odbrani zamislivost slobode, Kant nikada ne odustaje od tvrdnje da su prirodni zakoni nužni i da ovaj stav ne sme biti narušen. On smešta slobodu van fenomenalne sfere i u tome vidi put ka njenoj odbrani. Uprkos velikoj kompleksnosti problema slobode u Kantovoj filozofiji rešenje treće antinomije je jednostavno: sloboda je pojmovno moguća i zamisliva, ukoliko se posmatra kao vrsta kauzalnosti koja postoji van iskustvene sfere pojava. Ovo rešenje stoji ili pada zajedno sa prihvatanjem ili odbacivanjem doktrine transcendentalnog idealizma.

II Primena rešenja treće antinomije na sferu ljudskog delanja

Do sada smo se bavili jednim kosmološkim pitanjem i u prvi mah nije očigledno da li je, i na koji način, ono povezano sa praktičnim pitanjem slobode volje i njene pomirljivosti sa mehaničkom uzročnošću prirode.⁷ Iako se pitanjem uloge slobode u praktičnoj sferi bavio u svojim etičkim delima, Kant već u *Kritici čistog uma* nastoji da pruži odgovor na pitanje na koji način nam mogućnost postojanja slobode van pojavne sfere dopušta da kažemo da smo mi, stanovnici pojavnog sveta, slobodni.

5 *Ibid.*, str. 348.

6 *Ibid.*, str. 352.

7 Allison, Henry, “Kant on freedom of the will”, u *The Cambridge Companion to Kant and Modern Philosophy*, Guyer, Paul (ur.), Cambridge University Press, New York, 2006, str. 394.

Početak u pogledu vremena/ početak u pogledu kauzaliteta

Odgovor na pitanje kako se transcendentalna ideja slobode može primeniti u okviru prirode zasniva se na kontrastu između „početka u pogledu vremena“ i „početka u pogledu kauzaliteta“.⁸ Samo čin božanske kreacije predstavlja početak u oba smisla, dok su manifestacije slobodnog delanja u okviru sveta „počeci“ u drugom smislu. Naša slobodna dela sadrže spontanitet i zato ne mogu biti posmatrana kao posledice prethodnog stanja delatnika. Dakle, akt transcendentalno slobodne volje predstavlja početak u pogledu kauzaliteta, a pošto se u tezi potvrđuje upravo postojanje uzročnog početka, kada je on jednom prihvaćen, Kant smatra da ne bi trebalo da bude prepreka da prihvatimo i postojanje neuslovljenih uzroka unutar prirode. Ovi uzroci sami od sebe započinju uzročne nizove i nisu u sukobu sa uslovima iskustva, jer ne predstavljaju nov početak u pogledu vremena.

Mogućnost postojanja kauzalno neuslovljenog početka u okviru vremenskog niza Kant je ilustrovao primerom svakodnevnog intencionalnog delanja. On kaže:

„Ako ja sada (na primer) ustanem sa svoje stolice potpuno slobodno i bez uticaja prirodnih uzroka koji nužno determiniraju, onda tim događajem i svima njegovim posledicama u beskonačnost otpočinje jedan potpuno nov niz, premda je taj događaj u pogledu vremena samo produženje nekog niza koji prethodi. Ova odluka i ovaj čin nikako se ne nalaze u nizu prostih prirodnih posledica, niti su prost nastavak njegov, već prirodni uzroci koji determiniraju prestaju u tom nizu s obzirom na ovaj događaj potpuno pre nego što on nastane“.⁹

Kant ovde nudi prikaz delanja u kome odluka da se dela ima uzročnu ulogu, dok se ona sama, kao izraz spontaniteta, nalazi izvan uzročnog niza. Kant veruje da mi, putem naših izbora, posmatramo sebe kao inicijatore kauzalnog niza. Insistirajući na momentu spontaniteta, sugerise se kako se transcendentalna ideja slobode može posmatrati kao regulativni princip kada je reč o nama kao racionalnim bićima.¹⁰

Međutim, zastupnici stanovišta antiteze ne prihvataju navedeni prikaz delanja i pozivaju se na sledeći argument: čak i ako bismo prihvatili mogućnost postojanja prvog početka u pogledu uzročnosti koji bi se nalazio van čulne sfere, odatle ne bi sledilo da je istovremeno dozvoljeno prihvatiti postojanje takvih prvih početaka i u okviru prirode jer bi to narušilo jedinstvo iskustva. U prvom slučaju imamo samo puku mogućnost da se prvi početak u pogledu uzročnosti nalazi negde van uslova mogućeg iskustva, dok u drugom slučaju pretpostavljamo da se on nalazi u fenomenalnoj sferi, što je u direktnom sukobu sa ovim uslovima.

Zastupnici stanovišta antiteze nude alternativni prikaz ljudskog delanja, gde se, umesto pozivanja na transcendentalnu ideju slobode, svako delo objašnjava pozivanjem na

8 Kant, Imanuel, *Kritika čistoga uma*, op.cit., str. 319.

9 *Ibid.*

10 Allison, Henry, *Kant's theory of freedom*, op.cit., str. 26.

prirodnu uzročnost, odnosno na prethodno delatnikovo stanje, koje, zajedno sa ostalim faktorima, čini dovoljan razlog za delanje. Ukazuje se na to da ljudski postupci nisu bezlični, već da se oni objašnjavaju delatnikovim urođenim i stečenim dispozicijama iz kojih prema prirodnom zakonu proističu i u kojima nalaze svoje dovoljne uzroke.

Ako, u skladu sa zaključkom teze, odbacimo tvrdnju da pozivanje na delatnikove dispozicije i kontekstualne činioce može pružiti dovoljno objašnjenje jednog postupka, onda treba da se pokaže kako se zahtev za potpunim objašnjenjem postupaka može povezati sa zahtevom za njihovim empirijskim objašnjenjem. Kant će probati da oba ova zahteva zadovolji razlikovanjem empirijskog i inteligibilnog karaktera.

Empirijski i inteligibilni karakter

„Svaki uzrok koji deluje mora imati neki *karakter*, to jest mora imati neki zakon svoga kauzaliteta, bez čega on apsolutno ne bi mogao biti uzrok. I mi bismo tako imali na jednome subjektu čulnoga sveta, prvo, *empirijski karakter* na osnovu koga bi njegove radnje kao pojave stajale prema stalnim zakonima prirode u potpunoj uzajamnoj povezanosti sa drugim pojavama. Drugo, njemu bi se morao pripisati još *inteligibilan karakter* na osnovu koga je on zaista uzrok onih radnji kao pojava, ali koji ne stoji i sam ni pod kakvim uslovima čulnosti, te sam nije pojava“.¹¹

Po svom empirijskom karakteru svaki subjekat potčinjen je prirodnim zakonima determinacije i sve njegove radnje moraju se moći objasniti putem tih zakona. Pošto je deo čulnoga sveta, na subjekta utiču spoljašnje pojave, a uslovi koji su potrebni za potpuno određenje i objašnjenje njegovih radnji moraju se naći u nekom mogućem iskustvu. Empirijski karakter potvrđuje činjenicu da je subjekat deo fenomenalnog sveta. Sve čovekove radnje u pojavi određene su njegovim empirijskim karakterom, a „kada bismo mogli potpuno da ispitamo sve pojave njegove volje, onda ne bi postojala ni jedna jedina ljudska radnja koju ne bismo mogli da predskazemo sa sigurnošću. Prema tome, s obzirom na ovaj empirički karakter nikako ne postoji neka sloboda“.¹²

S druge strane, subjekat je u svom inteligibilnom karakteru oslobođen svakog uticaja čulnosti i nije određen prirodnim zakonima. Za Kanta „inteligibilno“ predstavlja ekvivalent „nečulnom“ i „neempirijskom“, te se ne može opisati niti objasniti empirijskim terminima.¹³ Subjekt u svom inteligibilnom karakteru ne stoji ni pod kakvim vremenskim uslovima, jer vreme je uslov pojava, ali ne i stvari po sebi. Njegov kauzalitet je intelektualan i za njega ne važi zakon da sve što se dešava ima svoj uzrok u pojavama. Stoga se „ovaj inteligibilni karakter nikada ne bi mogao saznati neposredno, jer mi jednu stvar možemo opažati samo ukoliko nam je ona data kao pojava“.¹⁴

11 Kant, Imanuel, *Kritika čistoga uma*, op.cit., str. 372.

12 *Ibid.*, str. 378.

13 Allison, Henry, *Kant's theory of freedom*, op.cit., str. 30.

14 Kant, Imanuel, *Kritika čistoga uma*, op.cit., str. 372.

Po svom inteligibilnom karakteru subjekat je u svojim radnjama slobodan i nezavisan od prirodne nužnosti koja se nalazi samo u čulnome svetu.

Ipak, treba naglasiti da sami prikazi, kako empirijskog tako i inteligibilnog karaktera, nisu neproblematični. Dok Kant govori o tome da je prema empirijskom karakteru svaki čovek potčinjen prirodnim zakonima, da je deo čulnog sveta i da na njega, kao i na sve druge pojave u prirodi, utiču spoljni faktori, priča teče bez većih teškoća. Međutim, stvar se komplikuje kada Kant na jednom mestu eksplicitno pripiše empirijski karakter samom umu i ljudskoj volji:

„Zastanimo ovde i pretpostavimo bar kao moguće: da um, u stvari, ima kauzalitet u odnosu prema pojavama, onda on, iako je um, ipak mora da pokazuje na sebi neki empirički karakter... Tako svaki čovek ima neki empirički karakter svoje volje, koji nije ništa drugo nego izvestan kauzalitet njegovoga uma, ukoliko ovaj um pokazuje na svojim dejstvima u pojavi neko pravilo na osnovu koga se mogu izvesti motivi uma i njihove radnje u pogledu njihove vrste i njihovog stepena i na osnovu koga se mogu oceniti subjektivni principi njegove volje“.¹⁵

Prvo pitanje koje se ovde nameće jeste kako je moguće umu, koji ima spontanu i nečulnu prirodu, pripisati empirijski karakter. Zar nije ovaj karakter usko povezan sa pojavnom sferom? Pružanje odgovora na ovo pitanje dodatno otežava činjenica da Kant na dva različita mesta u tekstu pruža dva različita objašnjenja odnosa između empirijskog i inteligibilnog karaktera. Na jednom mestu on opisuje odnos između dva karaktera kauzalnim terminima i kaže da je „inteligibilni karakter transcendentalan uzrok empiričkoga karaktera“¹⁶, odakle zaključujemo da je inteligibilni karakter noumenalni uzrok, dok je empirijski karakter njegova pojavna posledica. Prema ovom tumačenju, samo se za pojave fenomenalnog sveta može reći da imaju empirijski karakter, nikako ne i za um. Na drugom mestu Kant kaže da je „empirijski karakter samo čulna šema inteligibilnog“¹⁷, što nas navodi da pomislimo da bismo iz jednog mogli nešto da saznamo i zaključimo o onom drugom. Iako ovo drugo tumačenje dopušta da se za um kaže da ima empirijski karakter, ono pati od jednog drugog nedostatka. Naime, ovde se sugerise da mora postojati put zaključivanja od empirijskog ka inteligibilnom, a to je neprihvatljiva posledica za svakoga ko pravi transcendentalnu diferenciju.

Izgleda da bi najprikladniji bio prikaz empirijskog karaktera koji bi omogućio da ga posmatramo kao izraz ili manifestaciju (a ne samo rezultat) inteligibilne aktivnosti, bez nužnosti pretpostavljanja da nam on pruža uvid u pravu prirodu te aktivnosti. Čini

¹⁵ *Ibid.*, str. 377. i 378.

¹⁶ *Ibid.*, str. 376.

¹⁷ *Ibid.*, str. 380.

se da se vrsta ovakvog stanovišta sugeriše u gorenavedenom odeljku kada Kant govori o „subjektivnim principima volje“. Ukoliko koristeći ovaj izraz Kant referira na čovekov empirijski karakter, što po svoj prilici jeste slučaj, onda uviđamo da se ovaj karakter sastoji iz čovekove dispozicije da dela na osnovu subjektivnih principa volje, koji nisu ništa drugo do maksime ili lična pravila za delanje. Ovakvo tumačenje objašnjava zašto je važno pripisati empirijski karakter umu i volji racionalnih delatnika. Glavna poenta je da, ovako konstruisan, empirijski karakter sadrži ne samo dispoziciju za delanje i reagovanje na određene načine u datim situacijama, već i dispoziciju za delanje na osnovu određenih maksima, za teženje određenim ciljevima i za biranje sredstava za realizaciju tih ciljeva. Dispozicije se ne smeju posmatrati kao plod pukog uslovljavanja čoveka, već kao rezultat njegove motivisanosti razlozima za delanje, te je stoga nepotpun svaki strogo empirijski prikaz ljudskog delanja.

Izazovi sa kojima se susreće Kantov prikaz inteligibilnog karaktera drugačije su prirode. Kant uvodi ovaj termin u okviru razmatranja kauzalnih objašnjenja prirodnih pojava, te stoga u prvi mah nije jasno na osnovu čega bi svakom čoveku trebalo da pripišemo inteligibilni karakter i u kakvoj je on tačno vezi sa našim delanjem. Ipak, u *Kritici čistog uma* ima dovoljno mesta koja nam objašnjavaju postuliranje inteligibilnog karaktera i nužnost ovog postupka.

Za razliku od svih ostalih životinja, čovek sebe ne spoznaje samo putem čula, već i „pomoću čiste apercepcije, i to u radnjama i unutrašnjim odredbama koje on nikako ne može da ubroji u čulne utiske“¹⁸. Apercepcija nam pruža svest o aktivnostima razuma koje su spontane i nisu predmet iskustva, te se ne mogu objašnjavati pozivanjem na prirodne zakone. Čovek, dakle, ima svest da pored fenomenalne, poseduje i inteligibilnu stranu koja se najbolje ogleda u njegovoj sposobnosti da sam sebi postavlja imperative, odnosno razloge za delanje. Um može da opredeli volju za određeno delanje, nezavisno od naših sklonosti i naše čulne prirode, čak i nasuprot njima; on ne popušta empirijskim razlozima, već spontano stvara sebi sopstveni poredak.

Kako bi nam dodatno približio ideju inteligibilnog karaktera, Kant uzima primer iz svakodnevnog života. Zamislimo čoveka koji je izrekao „pakosnu laž“ ili koji je izvršio krađu ili neku sličnu voljnu radnju. Ukoliko želimo da analiziramo njegov postupak, mi prvo uzimamo u obzir njegov empirijski karakter i uzroke delanja nalazimo u lošem vaspitanju i društvenoj sredini u kojoj je odrastao. Na ovaj način jednostavno ispitujemo niz uzroka koji proizvode određenu posledicu. Međutim, i pored navedenih razloga, počinilac se ipak prekoreva i smatra odgovornim za svoje delo. Kant veruje da se ovaj prekor zasniva na stavu da se čovek nalazi pod neposrednom vlašću uma i da je stoga mogao da načini i drugačiji izbor, odnosno da je mogao da se

18 *Ibid.*, str. 376.

uzdrži od rđavog dela.¹⁹ Um se smatra uzrokom koji ne podleže vremenskim uslovima i koji je mogao da determiniše čovekovo ponašanje na drugačiji način. Postupci se, dakle, pripisuju čovekovom inteligibilnom karakteru i posmatraju kao slobodni i nedeterminisani prirodnim uzrocima.

Ova analiza ljudskog delanja sugerise da, za razliku od prirodnih uzroka, razlozi ne čine svoje posledice nužnim. Um određuje volju time što joj nudi pravila postupanja, ali ona je uvek slobodna da upoređuje razloge i da jedan podredi drugom. Nijedno objašnjenje ljudskog delanja koje se oslanja samo na čovekovu čulnu prirodu nije i ne može biti potpuno. Tek kada uvažimo i sposobnost pojedinca da razumski donosi odluke i da sebi nameće pravila ponašanja, bićemo na putu da pružimo celovit prikaz njegovog postupanja. Upravo takvu jedinstvenu teoriju racionalnog delanja Kant je pokušao da ponudi postuliranjem empirijskog i inteligibilnog karaktera u svakom čoveku. Na pitanja o međusobnoj usklađenosti i o odnosu ova dva karaktera pokušaćemo da pružimo odgovor u narednom poglavlju koje će biti posvećeno analizi najuticajnijih interpretacija Kantove pozicije, ali i davanju smernica za nove potencijalne pravce rešenja ovog problema.

III Interpretacije Kantovog stanovišta

Dok postoji saglasnost oko toga da Kant pokušava da uvede distinkciju između pojave i vančulne sfere i empirijskog i inteligibilnog karaktera, mnogo je manje saglasnosti kada je reč o prirodi ove razlike i načinu na koji treba rešiti odnos između podeljenih strana. Zbog toga se u literaturi susrećemo sa velikim brojem interpretacija i prikaza njegove filozofije. Do pre samo par decenija, interpretativnom debatom dominirale su različite verzije interpretacija „dva sveta“ i „dva aspekta“, dok se u novijoj literaturi pojavljuje i interpretacija „dva stanovišta“²⁰.

Interpretacija „dva sveta“ ili „dva objekta“

Prema interpretaciji „dva objekta“, transcendentalni idealizam je metafizička doktrina koja razlikuje dve klase objekata: pojave i stvari po sebi. Naziva se još i interpretacijom „dva sveta“, jer se smatra da Kant razlikuje fenomenalni svet u kome je svako stanje određeno prethodnim stanjem u prostoru i vremenu, od noumenalnog sveta, koji nije ni prostoran ni vremenski. Stvari po sebi su, prema ovoj interpretaciji, realne u smislu da one postoje iako ih ljudska bića ne opažaju; pojave nisu realne u ovom smislu jer njihovo postojanje zavisi od ljudske percepcije. Prema ovom tumačenju neophodnost postuliranja stvari po sebi objašnjava se time što nam one pružaju

¹⁹ *Ibid.*, str. 382.

²⁰ Nelkin, Dana, “Two Standpoints and the Belief in Freedom”, *The Journal of Philosophy*, Vol. 97, No. 10 (Oct., 2000), str. 564.

podatke na osnovu kojih mi formiramo pojavni svet. Kako prema ovom tumačenju Kant postulira dva ontološki različita nivoa postojanja, nije problematično pretpostaviti da je jedno isto delo slobodno ukoliko je deo noumenalnog sveta, ali uzročno determinisano ako je deo prostorno-vremenske sfere.²¹

Obično se smatra da je najveća prednost ove interpretacije ta što ona uspešno rešava problem pripisivanja empirijskog i inteligibilnog karaktera istom pojedincu. Ukoliko su fenomenalni i noumenalni subjekat različiti entiteti koji pripadaju različitim svetovima, problem objašnjenja dvostrukog karaktera se ne pojavljuje. Međutim, prigovori sa kojima se ovo tumačenje susreće daleko su brojniji. Prvo, postuliranje „duplih“ entiteta isuviše je metafizički zahtevan potez za koji zastupnici ove interpretacije nemaju adekvatnu tekstualnu podršku u Kantovim radovima. Ni u *Kritici čistog uma*, kao ni u drugim njegovim delima, eksplicitno se ne uvodi noumenalni objekat koji je numerički različit od fenomenalnog, te stoga ovaj korak u interpretaciji mnogi tumači karakterišu kao nelegitiman.

Drugo, tumačenje „dva sveta“ suočava se problemom kršenja Kantovog principa da ne možemo imati nikakvo znanje o stvarima po sebi, niti o noumenalnoj sferi uopšte. Samo o objektima koji se nalaze u prostoru i vremenu i koji su deo fenomenalne sfere možemo steći neko znanje, dok nečulna sfera uvek ostaje nepoznanica.²² Tvrdnja da stvari po sebi postoje, da utiču na naša čula i da ne podležu prostorno-vremenskim zakonima nije koherentna sa navedenim Kantovim principom.

Treće, prirodno se nameće pitanje kako je noumenalna sfera povezana sa fenomenalnom sferom. Ukoliko se sloboda nalazi u vančulnoj sferi, ona je u tom slučaju kompatibilna sa prirodnim uzročnošću koja vlada u pojavnj sferi, ali je zato irelevantna za objašnjavanje i razumevanje ljudskog delanja koje se odvija u prostoru i vremenu. Noumenalno „ja“ mora biti na neki način povezano sa radnjama koje se odigravaju u pojavnj sferi, jer u suprotnom činjenica da je naše noumenalno „ja“ slobodno, nema nikakvog uticaja na radnje fenomenalnog sveta.

Iako se suočava sa mnoštvom problema i prigovora na koje je veoma teško pružiti zadovoljavajući odgovor, ova interpretacija i dalje predstavlja jednu od dominantnijih u sekundarnoj literaturi. Mišljenja sam da postuliranje noumena kao nezavisno postojećih entiteta nije bila Kantova zamisao i da ne postoji adekvatna tekstualna podrška za zastupanje ovakvog stanovišta. Takođe, smatram da ovo tumačenje ne uspeva da objasni koji je odnos između fenomenalnog i noumenalnog sveta, kao ni koja je veza između pretpostavke postojanja slobode u inteligibilnom svetu i tvrdnje da su i naša

21 Beck, Lewis White, “Five Concepts of Freedom in Kant”, *Stephan Korner - Philosophical Analysis and Reconstruction*, J.T.J. Srezednick (ur.), Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, 1987, str. 35 - 51.

22 Melnick, Arthur, “Kant on Thing in Themselves”, u *Themes in Kant's Metaphysics and Ethics*, The Catholic University of America Press, Washington, D.C., 2004, str. 147- 163.

dela u čulnom svetu slobodna. Kako verujem da su ovo problemi koje mora da pokuša da razreši svaka verna interpretacija transcendentalnog idealizma, tumačenje „dva sveta“ odbacujem jer mislim da nije u skladu sa slovom i duhom Kantove filozofije.

Interpretacija „dva aspekta“

Tumačenje „dva aspekta“ pokušava da interpretira Kantov transcendentalni idealizam i da u isto vreme pruži odgovor na bar neke od prigovora upućenih prethodnoj interpretaciji. Prema ovom tumačenju, transcendentalni idealizam ne pravi razliku između dve klase objekata, već između različitih aspekata jedne iste klase objekata. Zbog ovoga se ponekad naziva i interpretacijom „jednog sveta“, jer se brani stav da u Kantovoj ontologiji postoji samo jedan svet, a da neki od objekata u tom svetu imaju dva različita aspekta, od kojih jedan možemo da opazimo, a drugi ne. Prema ovom tumačenju, pojave nisu reprezentacije stvari po sebi, već je transcendentalna distinkcija primarno epistemološke i metodološke prirode.²³ Postoje dva načina na koja se objekti našeg iskustva mogu posmatrati: sa empirijskog aspekta objekte saznajemo putem apriornih formi čulnosti (prostora i vremena), dok sa umnog aspekta iste te objekte posmatramo kao stvari po sebi koje ne podležu epistemičkim uslovima. Posmatrano sa prvog aspekta, čovek je podređen prirodnim zakonima i u njegovom delanju ispoljava se njegov empirijski karakter, dok je posmatrano sa drugog aspekta, čovek slobodan, ima sposobnost samostalnog odlučivanja i nije podređen prirodnim zakonima, te možemo reći da poseduje inteligibilni karakter. Mi kao ljudska bića ne možemo imati znanje o stvarima po sebi, tako da ova interpretacija naglašava ograničenost čovekove pozicije u svetu. Uvođenje pojma stvari po sebi ima za cilj da čoveka navede na razmišljanje o onome što se može nalaziti van njemu dostupne pojavne sfere, ali i da prenese poruku da je znanje koje možemo steći ograničeno na iskustvenu sferu.

Chong-Fuk Lau, jedan od modernih tumača Kantove filozofije smatra da je čitanje distinkcije fenomenalno/noumenalno kao epistemološke i metodološke mnogo plauzibilnije od metafizički zahtevnog postuliranja dve klase objekata. Ipak, on tvrdi da je iznenađujuće teško odbraniti interpretaciju „dva aspekta“, i to u najvećoj meri zbog toga što izgleda da neke formulacije problema slobode pretpostavljaju povlačenje ontološke distinkcije. Međutim, u Kantovim tekstovima nailazimo na mnogo više paragrafa koji idu u prilog tumačenju „dva aspekta“. Tako on u *Kritici praktičnog uma* piše:

„Ako se sloboda još hoće da spase, onda ne preostaje nikakav put osim da se postojanje neke stvari, ukoliko je ona odredljiva u vremenu, dakle i kauzalitet prema zakonu *prirodne nužnosti*, pridaje *samo pojavi*, a da se sloboda pridaje *tom istom biću kao stvari samoj po sebi*“.²⁴

23 Lau, Chong-Fuk, “Freedom, Spontaneity and Noumenal Perspective”, *Kant Studien* 99 (3), 2008, str. 313.

24 Kant, Imanuel, *Kritika praktičnog uma*, Plato, Beograd, 2004, str. 102.

Iz ovog odeljka nedvosmisleno zaključujemo da Kant govori o jednom objektu posmatranom iz dva različita aspekta i da ne postoji sa jedne strane noumenalni subjekat koji je slobodan, a sa druge strane fenomenalni subjekat koji to nije. Noumenalno i fenomenalno nisu različiti u ontološkom smislu i Kant ne postulira dve klase objekata. Interpretacija „dva aspekta“ se, dakle, ne suočava sa prigovorom da predstavlja „metafizičku monstruoznost“, što je kritika često upućivana interpretaciji „dva sveta“. Ona, takođe, nije podložna prigovoru da u značajnoj meri odstupa od Kantovog teksta. Ipak, ona se susreće sa drugačijom vrstom kritike.

Na prvom mestu, nije jasno kako jednom istom subjektu možemo istovremeno pripisati i empirijski i inteligibilni karakter kada se ti karakteri razlikuju po određenim karakteristikama. Empirijski subjekat E ima svojstvo da je determinisan prethodnim nizom uzroka, dok inteligibilni subjekat I ne poseduje ovo svojstvo. Ukoliko E ima svojstvo koje I nema, onda oni nisu i ne mogu biti identični. E je kauzalno određeno uslovima koji su u potpunosti van njegove kontrole, dok I ima sposobnost samostalnog iniciranja uzročnog niza.²⁵

Na drugom mestu, interpretaciji „dva aspekta“ često se upućuje prigovor da ako je jedan događaj zaista determinisan, onda je on determinisan kako god ga mi opisivali i pod kojim god aspektom vršili njegovo ispitivanje.

Mišljenja sam da zastupnici interpretacije „dva aspekta“, među kojima je najuticajniji Henri Alison, nude tumačenje transcendentalnog idealizma koje znatno vernije prikazuje Kantove ideje od suparničkog tumačenja „dva sveta“, a i susreće se sa manjim brojem prigovora. Navedene kritike sa kojima se ova interpretacija suočava, bile su podsticaj nekim modernim interpretatorima da ponude novu struju interpretacije koja bi trebalo da bude u stanju da ih razreši.

Interpretacija „dva stanovišta“

Prema interpretaciji „dva stanovišta“, transcendentelni idealizam ne pravi razliku između dve klase objekata, niti između različitih aspekata jedne iste klase objekata, već između različitih stanovišta sa kojih formiramo naša verovanja o objektima. Zastupnici ove interpretacije, među kojima prednjači Kristin Korsgard, smatraju da nas razum vodi ka suprotstavljenim verovanjima, ali da to ne mora nužno da vodi ka iracionalnosti sve dok uviđamo da ta verovanja imamo sa različitih stanovišta. Na primer, sa deliberativnog stanovišta verujemo da smo slobodni i da naša dela nisu determinisana, dok sa naučnog ili teorijskog stanovišta verujemo da smo determinisani nužnim zakonima prirode.

Korsgardova tvrdi da nam dva stanovišta sa kojih posmatramo stvari pružaju dva veoma različita viđenja sveta. Dok pojedinac koji upotrebljava praktični um vidi svet sa

25 Pereboom, Derk, “Kant on Transcendental Freedom”, *Philosophy and Phenomenological Research* 73 (3), 2006, str. 551.

noumenalnog stanovišta, čovek koji se služi teorijsko-naučnim pristupom posmatra isti taj svet kao mehanistički i determinisan.²⁶ Ovde se nameće pitanje kako ova interpretacija objašnjava tezu da različita verovanja o istom objektu ne dovode do iracionalnosti. Ukoliko istovremeno imamo verovanje p i verovanje $ne-p$, neminovno smo suočeni sa inkonzistencijom. Međutim, ako imamo verovanje p i želju da $ne-p$, onda tu nema kontradikcije. Upravo ovaj drugi smisao imamo na umu kada govorimo o različitim stanovištima.

Prednost ove interpretacije sastoji se u tome što ona uspeva da izrazi Kantovu ideju o različitim uglovima gledanja na stvari i različitim karakterima, bez upuštanja u kontroverznu metafiziku interpretacije „dva sveta“ i postuliranja dve klase objekata. Takođe, ovo tumačenje, za razliku od „dvoaspektnog“, usvaja Kantove premise bez suočavanja sa kontradikcijom i iracionalnošću, bar na prvo čitanje.

Međutim, pored koherencije koju opažamo na prvi pogled, ova interpretacija se suočava i sa određenim poteškoćama. Prvo, nije u potpunosti jasno šta znači „imati verovanje sa nekog stanovišta“. Obično kažemo da je verovanje stav koji imamo o svetu i njegovim kvalitetima, ali ne i da verujemo sa određenog stanovišta. Kada tvrdimo da bi sa jednog stanovišta bilo bolje da uradimo X, a sa drugog da uradimo Y, mi zapravo samo hoćemo da kažemo da je uzimajući jedne okolnosti u obzir X bolja opcija, dok je dajući prednost drugom setu okolnosti Y bolji izbor. Ipak, ovakva upotreba reči „stanovište“ ne čini „verovanje sa nekog stanovišta“ plauzibilnom idejom.

Drugo, ukoliko bismo prihvatili da mi zaista formiramo verovanja sa različitih stanovišta, ova interpretacija bi se i dalje suočavala sa nezanemarljivim prigovorima. Potrebno je ponuditi kriterijum koji bi sortirao verovanja u zavisnosti od toga da li ih imamo sa deliberativnog ili sa teorijskog stanovišta. Jedna vrsta kriterijuma mogli bi da budu, na primer, naši interesi. Kada hoćemo da odlučimo kako treba da delamo formiraćemo verovanja sa deliberativnog, a kada pokušavamo da opišemo svet zimaće nas verovanja sa naučnog stanovišta. Različiti interesi određuju način na koji posmatramo svet. Drugi tip kriterijuma mogla bi da bude vrsta opravdanja koje imamo za naša verovanja. Tako bi se moglo reći da je verovanje da smo determinisani opravdano našim razmišljanjima o mogućnosti iskustva, dok je verovanje da smo slobodni opravdano praktičnim rezonovanjem o postavljanju i postizanju ciljeva. Međutim, problem je u tome što je teško pronaći kriterijum oko koga bi postojala opšta saglasnost, a čak i ako bi takav kriterijum postojao, odatle ne sledi da je postojanje različitih stanovišta dovoljno za sprečavanje iracionalnosti.²⁷

26 Korsgaard, Christine, "Morality as Freedom", u *In Creating the Kingdom of Ends*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, str. 159-187.

27 Nelkin, Dana, op.cit., str. 570.

Kuda dalje?

Da bismo uspeli da odbranimo Kantovu transcendentálnu slobodu, na prvom mestu neophodno je prihvatiti doktrinu transcendentálnog idealizma u okviru koje je jedino moguće pokazati plauzibilnost ovog pojma. Dalje, smatram da bi sve verzije interpretacije „dva sveta“ trebalo odbaciti kao neadekvatne iz razloga koje sam više puta navela, a glavni je taj da je postuliranje dve različite klase objekata metafizički zahtevan potez koji nije u skladu sa slovom i duhom Kantove filozofije. Verujem da put koji treba da sledimo jeste postuliranje jedne klase objekata, od kojih neki (umna bića) poseduju dvostruku prirodu. Drugim rečima, treba da prihvatimo da čovek kao deo prirode jeste podložan empirijskim zakonima, ali kao umno i racionalno biće ima sposobnost moralnog odlučivanja, kao i svest o istoj. U zavisnosti od aspekta ili stanovišta posmatranja, u nekim situacijama daćemo prednost jednom aspektu, a u nekim drugom.

Milica Smajević
 Institut za filozofiju
 Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Literatura

- Allison, Henry, *Kant's Theory of Freedom*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- Allison, Henry, "Kant on freedom of the will", u *The Cambridge Companion to Kant and Modern Philosophy*, Guyer, Paul (ur.), Cambridge University Press, New York, 2006, str. 381-415.
- Beck, Lewis White, "Five Concepts of Freedom in Kant", u *Stephan Körner - Philosophical Analysis and Reconstruction*, J.T.J. Srezednick (ur.), Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, 1987, str. 35 - 51.
- Kant, Imanuel, *Kritika čistog uma*, Dereta, Beograd, 2012.
- Kant, Imanuel, *Kritika praktičkog uma*, Plato, Beograd, 2004.
- Korsgaard, Christine, "Morality as Freedom", u *In Creating the Kingdom of Ends*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, str. 159-187.
- Lau, Chong-Fuk, "Freedom, Spontaneity and the Noumenal Perspective", *Kant-Studien* 99 (3), 2008, str. 312-338.
- Melnick, Arthur, "Kant on Thing in Themselves", u *Themes in Kant's Metaphysics and Ethics*, The Catholic University of America Press, Washington, D.C., 2004, str. 147- 163.
- Nelkin, Dana, "Two Standpoints and the Belief in Freedom", *The Journal of Philosophy*, Vol. 97, No. 10 (Oct., 2000), str. 564-576.
- Pereboom, Derk, "Kant on Transcendental Freedom", *Philosophy and Phenomenological Research* 73 (3), 2006, str. 537-567.

Milica Smajević

Can Transcendental Freedom be Defended?

(Summary)

The central question posed in this paper is whether (and how) it is possible to defend Kant's concept of transcendental freedom. In order to provide an answer to this question, the argument of the third antinomy is examined, as well as the application of the solution of this antinomy to the sphere of human action. Comparative analysis of the most common interpretations of Kant's position leads to the conclusion that the idea of transcendental freedom is plausible, but only if we accept the basic concepts on which Kant's philosophy rests, in the first place the doctrine of transcendental idealism, and if we adequately interpret the arguments Kant gives us.

KEYWORDS: transcendental freedom, third antinomy, transcendental idealism, Kant, empirical and intelligible character